

Кривокульська Л.Д., Шамне А.В.

Проблема вікової кризи у психології та педагогіці

Останнім часом у психології накопичений великий масив даних щодо вікових криз розвитку. Як підкреслював Л.С. Виготський, ключ до закономірностей онтогенезу слід шукати в кризах розвитку. В останні роки помітною є тенденція зростання інтересу до проблеми *кризи ідентичності, життєвої кризи, професійної кризи* та зменшення уваги до класичних вікових криз, зокрема, підліткової. Між тим очевидно, що нові соціокультурні умови суттєво впливають на перебіг критичних періодів розвитку, їх зміст та структуру у сучасних підлітків. *Метою* статті є теоретичний аналіз різних підходів до пояснення підліткової кризи.

В психологічних словниках (1983, 1985, 1990, 1996 рр. видання) «кризи вікові» розглядаються як умовна назва, позначення *перехідних етапів* від одного вікового періоду в інший. Показово, що існують два варіанти визначення: 1) вікові кризи розглядаються як більш-менш виражений стан конфліктності, який не є неминучим, але може мати місце в психічному розвитку (1985); 2) криза є нормативним процесом, необхідним для нормального, поступального ходу особистісного розвитку (1990). Більш детальний аналіз використання цього поняття свідчить про достатньо велику кількість варіантів його інтерпретації.

Підлітковий період є найбільш суперечливим у дослідженнях психологів, що зумовлено його кризовим характером. За визначенням В.Б. Шапаря під кризою (від грец. *krisis* – вирішення, поворотний пункт) розуміють будь-яке раптове переривання нормального перебігу подій у житті індивіда або суспільства, яке вимагає переоцінювання моделей діяльності і мислення. Уявлення щодо психологічної норми (нормативний варіант психічного розвитку), які існують у суспільній свідомості, породжуються у процесі взаємодії між реальною особистістю і суспільним ідеалом. Нині розрив між реальністю та ідеалом надзвичайно великий, що часто усвідомлюється батьками, педагогами, психологами і лікарями як наявне відхилення від норми у більшості сучасних дітей (цит. за [10, с.16]).

У вітчизняній психології генезис теоретичних поглядів на проблему перехідних періодів починається з праць П.П. Блонського, який перший

здійснив обґрунтований поділ онтогенезу на окремі віки та звернув увагу на «перехідні віки», які є особливо складними у педагогічному відношенні. Він підкреслював, що дитячий розвиток є передусім процесом якісних перетворень, які супроводжуються зламами, стрибками, які «можуть відбуватися різко критично, а можуть відбуватися поступово, літично» (1974).

Концептуальні та методологічні основи психологічного підходу до проблеми перехідних періодів, були закладені Л.С. Виготським (1984), який в роботі «Проблема віку» припустив, що онтогенез є регулярним процесом зміни стабільних і критичних віків, тобто вперше ввів в періодизацію розвитку «кризи» як окремі періоди. Ідея зміни вікових періодів є принциповою для Виготського, оскільки таким чином можна описати розвиток як діалектичний процес. Саме тому критичні періоди були для нього показниками перервності психічного розвитку: «Якби критичні віки не були відкриті чисто емпіричним шляхом, поняття про них необхідно було б ввести в схему розвитку на основі теоретичного аналізу. Зараз теорії залишається усвідомлювати і осмислювати те, що вже встановлено емпіричним дослідженням» [4, с.252].

В теорії діяльності критичний вік – це момент зміни провідної діяльності і переходу в нову систему суспільних відносин. О.М. Леонт'єв вважав, що криза – це болючий, гострий період в розвитку, він *не є необхідним* симптомом переходу від одного стабільного періоду до іншого: «В дійсності кризи не є неминучими супутниками психічного розвитку, неминучими є не кризи, а злами, якісні зсуви в розвитку. Навпаки, криза – це свідчення зламу, зсуву, який не здійснився своєчасно. Криз може зовсім не бути, якщо психічний розвиток дитини складається не стихійно, а є розумно керованим процесом – керованим вихованням» [8, с. 288].

Факт педагогічно зумовленої «безкризовості» розвитку отримав підтвердження в роботах Т.В. Драгунової, М.І. Лісіної, Л.І. Божович. Так, Драгунова Т.В. на прикладі підліткового віку показала, що перехід до нового типу відносин підлітка з дорослими може здійснювати по-різному, при двох крайніх варіантах: по-перше, з конфліктами і труднощами, по-друге – без них. У першому випадку ініціатором переходу є підліток, у другому – дорослий [3]. Л.І.Божович зі співробітниками довела можливість безкризового розвитку на прикладі кризи 7 років [2]. Віковий перехід розуміється в цих дослідженнях як частковий випадок діалектичної взаємодії форми і змісту. Із збагаченням змісту спілкування дитини і дорослого в процесі розвитку дитини настає момент, коли зміст «переростає» старі форми спілкування і при керованості цим процесом зі сторони дорослого виникає нова форма спілкування. У радянській психології в цілому криза трактувалася як несприятливий поведінковий синдром (важковиховуваність) вікового переходу, який характеризується хворобливою реакцією дитини на неадекватні педагогічні впливи зі сторони дорослого. Є підстави вважати, що така позиція притаманна і сучасній вітчизняній віковій та педагогічній психології.

У сучасній російській психології співіснують різні оцінки розбіжностей Л.С.Виготського та О.М. Леонт'єва у поглядах на природу криз. Л.І.

Бершедова, наприклад, вважає, що за цими поглядами лежать скоріше термінологічні уподобання авторів, ніж суттєві теоретичні розбіжності, оскільки в обох випадках визнається закономірність і підготовленість перехідних періодів всім ходом попереднього розвитку, вони розглядаються як періоди революційних, якісних і позитивних за своїм значенням змін особистості, в обох випадках визнається соціально-педагогічна обумовленість негативних явищ [1].

К.Н. Поліванова займає більш принципову позицію: «в культурно-історичній теорії критичний вік є необхідним моментом розвитку, а в теорії діяльності криза заперечується. Для Виготського «криза» и «перехід» – синоніми, для Леонтьєва «криза» – це неблагополучний перехід. Однак важко погодитись з припущенням про те, що тут ми маємо справу просто різними використанням понять» [9, с.278].

К.Н. Поліванова вважає, що кардинальна розбіжність позицій Виготського і Леонтьєва полягає у визнанні або невизнанні необхідності відмирання старого у розвитку. У Л.С. Виготського процеси відмирання, які проявляють себе в критичні періоди виступають умовою виникнення нового. Отже, питання про хворобливі симптоми кризи та важковиховуванність є вторинним. Ключовим є питання про те, *чи можливий* процес розвитку без руйнування, відмирання, інволюцій. Невизначеність цих двох принципово різних позицій призвела, на думку Поліванової, до багатьох ускладнень у розумінні критичних віків.

Згідно Л.І. Божович [2] кризи виникають на стику двох віків і знаменують собою завершення попереднього етапу розвитку і початок наступного. Т.А. Гавриловою поняття кризи розглядається як *один з можливих* типів перехідного розвитку. Вона проаналізувала поняття «перехідного періоду» і «кризи» [5] і показала, що термін «криза», враховуючи сучасні західні дослідження, доцільно використовувати в розумінні важкої форми перехідного стану, при якому русійне протиріччя не знаходить свого адекватного розв'язання і яке, залучаючи в процес перетворення дезадаптаційні реакції, може призвести до дефектів особистості. Справжньою альтернативою кризовому дорослішанню, за Т.А. Гавриловою, є не безконфліктне дорослішання, а тип конструктивного дорослішання, яких характеризується наявністю не тільки достатньо виражених протиріч, але підготовлених всім ходом попереднього розвитку можливостей їх розв'язання, що призводить до найбільш повної реалізації потенції перехідного періоду.

В західній психології сформувалося негативне розуміння самого терміна криза, який розуміється як ускладнення, дискомфорт, тобто синдром, який характеризує несприятливий перебіг вікового переходу. Критичний період є періодом переважного розвитку якоїсь здатності або властивості особистості, вплив на організм в цей період передусім травмує або, навпаки, сприяє розвитку цієї здатності або властивості. В цій трактовці термін «криза» є прямим синонімом терміна «сензитивний період» [7]. Отже, в період переходу

нові якості можуть відчувати сильні фруструючі впливи, які є загрозовими для його становлення.

Отже, у сучасній психології розвитку існують різноманітні та досить суперечливі точки зору щодо пояснення та інтерпретації кризового – безкризового характеру розвитку у підлітковому віці. При цьому, з одного боку, істотна суперечливість виявляється у теоретичних дослідженнях (наприклад, розбіжності Л.С.Виготського та О.М. Леонтьєва), з іншого – в емпіричних дослідженнях, які не підтверджують факт неминучості зламних, кризових етапів розвитку [2; 5].

Список використаних джерел

1. Бершедова Л.И. Психологическая готовность к переходу на новый этап возрастного развития как личностное новообразование критических периодов / Л.И. Бершедова: Автореф. дис... докт. психол. наук. М. 1999. – 38 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д.Б.Эльконина и Т.В.Драгуновой. – М., 1967. – 216 с.
4. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. / Л.С. Выготский. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
5. Гаврилова Т.А. Новые исследования подросткового и юношеского возраста / Т.А. Гаврилова // Вопр. психол. – 1984. – № 1. – С. 152-156.
6. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов – М.: Просвещение, 1986. – 514 с.
7. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
8. Леонтьев А.Н. К теории развития психики ребенка // Избр. психол. труды. Т.1. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983 – 575 с.
9. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: «Академия», 2000. – 186 с.
10. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. – Кривий Ріг, 2014 – 309 с.